

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Советинин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

Малга шынарлыг, четчир чем дээш

Кызыл районда «Көк-Тей» совхозтун Көк-Тей сүт-бараан фермазынын чыныда бетоннаан онгарларда сүлөстү салып турар. Танды районда «Революцияны чалышкы» совхозтун шөлдери тараан чангыс чылдыг мал чеминерни бөже дажытпал, ону сүлөстүп эгелээден бээр элээр каш хүнери эрткен.

— Бир утун онгары долдурган бис, ам бо онгарже салып эгелээнис деп «Көк-Тей» совхозтун тракториз Андрей Петрович Хижга чугаалады.

Балтазында ногаан массаны чүдүр ген машиналар кээр-ле тур. Чолаач Александр Владимирович Верещанин ба за чедип келди. Оон самосвалы аар чүктү бир ийнден дужурду. Бедик онгарже урагга көөй чүк хенжиг чүве уруулан дег болду.

Балтазында кескен мал чеминери дажытпаларга хой машинаны кириштирген. Кызылда АТБ-лерден бээни он аяк машина мнчаар чоруп, сүлөстү эккен турар дээрэн билдинди.

ЧУРУКТАРДА: Көк-Тей сүт-бараан фермазында сүлөстү салышынында тракторист Андрей Хижга, Кызыл АТБ-иниң чолаачысы Александр Верещанин; Онгарже сүлөстү уруушкуну.

Ондар ОХЕМЧИКТИН, Владимир ДОКМИТИНН Фотолары.

Хостуг индир ДУЗА-ДОМЕК БОЛУР ИЙИК
Сөөлгү үеде бистин республикада корум-чурум-чүк сулараанын бистер, мурунда «олуруп чоран» эрлер көрүп, дынапал а ор бис. Кем-херек үлгединишкенин уду демисел чорудар дээш сүд, прокуратура, милиция аякчалдыктары, хой-инини организа-циялар хемчеглерин ап чорудуп-ла турар, ол хирезинде оларның куженишкенин, нерин чогур түнелдерге чедирбес боор-дур. Чүге дээрле мен болдарымга, чүг-ле чангыс талаан хөдөл-дишкенин адаанда дет-кимче албас болза, ындыг дүрген үре-түнелдер бол-бас ийик.

СӨС-БИЛЕ ЭВЕС, АЖЫЛ-ХЕРЕК-БИЛЕ КӨРГҮЗЕР

Амгы үеде республиканың бүгү ажыл-ишчилеринин бир эң кол чугуда сорудагы бол-за, малга быйгыч чөм бааза-ны тургузары. Ол дээрже чүг-ле совхозтар ажыл-ишчилеринин, малчынарның эвес, харын хоорай, суурлар чурт-такчыларының база дорт кирирп ажыл-херек. Чоокта чаа Тыва АССР-иниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиуму республикада мал чөм-иниң баазанын тургузар, мал кыштагашканын ба белектел дугайын база өскө айттырарга биле чергелештир чугаалашпаш, ол талазы-биле кылдып чорудар хемчеглерин Агроулетпур комплексинге, чер-чер Советтериниң күс-комнарныңна дааскан.

Мал чөми белектел дээр-ге бистин республикада чыл бурдуе эң чугуда сезон-дур. Харын сезон эвес, ам бүдүн чыл дүргүзүндө кылдыр ажыл апарган. Шынап-ла, эрткен кыжыл-лаа ынчалдымыс. Ажыл-биле чугаалаарга, мал чөми — сиченин четчир кылдыр белектел алырын аргазы бистин республикада бар. Чамдык специалисттер, улуз назымлы хоочун кижилер-даа ынча дээр. Чүг-ле машина-техника-биле белектээр бис дээр болза, план харын күсеттисмес-ле.

Амгы үеде республикада мал чөминин белектелди, Тыва АССР-иниң Статистика эргелиниң кирген медээзиниң Этугар адырга, мындыг август 13-те ийизин-биле 28874 тонна сичени белектелээр, ол дээрже планын 13,2 хузуу-дур. Эрткен чылдың бо үезинден барык он хуу эвэши. Дык хожудап турар-дур бис. Эң ылачкы Эрнин, Кызыл, Монгун-Тайга, Тожу, Бай-Тайга районнар 3-8-ле хуу ажыл-ишчиле. Шап мынд-гы темп-биле ажылдаар болза, өскө белектел дээр-ге чүг-ле планын бис эң-не дээр дон районнарымыс — Танды, Тес-Хем, Улуг-Хем, Бин-Хем, Шып харын, чам-дык районнарыны, совхозтар-ны девискээринде наа-хал-ты болган. Ол удуз чыл-даган болбайт канчаар.

База бир чылдаган — чөм-чашкын. Ийчала-даа бо таварылгада база арга бар — сенжа салыр херек.

Билан-ла шап мындыг органы ажылдааш, Барыш-Хемчи-нин ажыл-агыйлары 2500 тонна сенажты сагаш, пла-ны барык 66 хуу чедирген. Мурунку чылда бин-хемчи-лер мал чөми белектел ал-байн, кыжын дыка-ла түрөөн, девискээр. Ам районнуң девискээринде ойт-сиген эки үнген. Мал чөми белектел дээрже чөм шалтыктыг боор турарын барымдалааш, сенжа салырынче кол ки-чээттейин утталдыртпаш, ол талазы-биле планын 78 хуу чедирп, республикада бир дуугар чөм чөм турар. Сенжа белектелдиниң талазы-биле өскөлери дык мурнай берген ийи районнуу бо-дур. А артынарында темп ды-ка куду. Бай-тайгалык чүг-ле 33 тоннаны, улуг-хем-чилер 390 тоннаны сагып алаган. Ийчү бөлути 20-20 хуу бээни чөмүш, Сут-Хөл, Чөөн-Хемчин, Тожу, Тес-Хем районнарының ажыл-агыйлары сенжа белектел-иниң дугайында медээ бээни кирибээ. Ындыг болганда, олар ону белектелери турар-дур.

Малга витаминниң сичен даганын аяк-дузаам канчаар-даа аажок улуг. Ону белектелериңе аагар-болдус шалтыктаау ажурду. Ол киредэ планын үгүл 14 хуу чедирген бис. Эрткен чыл-даазында база-ла оодалап турар. Он дорт району-вустун чарты ону белектел турар. Амдызында чөм-хемчи-чилер 394 тоннаны сагаш, өскөлери мурнай турар. Кызыл районнуң, Каа-Хемниң ажыл-агыйлары «үс-тузуна 203, 349 тоннаны белектел-ди. Ам августун бир чарты дуоолган. Мал чөми белектел эгелештирбестен бээр бү-дүн чартык ай ашкан. Темп чүгү кудул? Сичен чөк бө? Бар. Мал чөми белектел-иниң дугайында чүг-ле районнарга эвес, харын совхоз бурзат-ге чугаалажып келген бис, чугаалажып-даа турар бис. Ол киредэ сичени, сенажы-мыс эвез. Организа-цият ажыл эвештир. Чугаала-жып-ла, чугаалажып-ла ту-рар, а хой-биле туткаш аяк-дал кириттерлер эвеш. Уе дык таарымчалыг — сур-гудулар болгаш студенттер дыштанылгада хөвөр. Ол дээрже улуг, хой күш. Олар

харын шоложа, ортумак ба-за дээр өөредилге чедерин-че баарыны мурунда аш-а ажылдап алыр улуг сонур-галдыг болган. Шап мындыг эңтиг байлалды ажыл-агый-ларын удуртукчулары ажылдап бер-дыр. База бир чылдаган болза, кайы-даа районда бо сезон кийин дүгү эезинде куда эрттери көвүдөн. Чангыс-ла ажыл-агыйга бээни хары улга, чангыс-ла хүн 3-4-лаа куду болгусура-дыр. Шып, чөмүн амдыралыг көөр, барымдалаар херек. Ийчала-за-даа куданы сөөлдүрдү, чөм-чөк, өктөр айда, мал чө-мин белектел, тараавысты, ногаавысты, каргофелисти ажаал, саваал алганы-мыс сонда чүгү шөлдөн эр-тир болбас бис? Бо дуга-йын мурунда солунгага база бикши келген, сана-ла олардын улус кирип тур-ган. Чөмүн үнү дынапаш. Мал чөми белектел-иниң талазы-биле бистин рес-публикада амдызында, тола уга-от-чөк деп дорт чу-гаалаар херек. Август айың 13-түн медээни Тыва Агро-улетпур ивиели база Тыва АССР-иниң Статистика эргел-ди кирген, а чамдык сан-чурагалар аны-ангы. Бо чүг?

Ажылды организа-таар, удусту, техниканы эвеш-ле дээр-ле болза, арга-лар бар. Сиченин сери кырынга кур-гадыр, ону арттарыны арга-зы-биле долгаш, мыштагар азар, чашкыныга сенжа салыр... Бо бүгүн органи-за-та. Мескен сиченин үр чаштырбазы-биле бичи-ле аяк турар аразында, ону ан-дарын кургалыр херек. Шып-нарың чөм белектел ала-ры, чөмөчүлдү чугаалаар-га, малга ам шыкарал. Мал чөмин чүг-ле коллективтер, арнадыл брнгада, эвеш белектээр ажурду деп ын-ын олар болза көвүс таарымшас. Ындыг таварыл-гада артык сеткил ара дү-жер апар. Оон ангыда, сов-хозтар бот-башкарыл-ла дээр, чүг-ле боттарымыс би-лер, шиттирлер бис дээр-ге база таарымшас.

Дүжүт ажаалдаан эгел-ээрге чедир ам-даа үе бар. Ийчанап-ла ол органы долу ажылдаар херек.

МУРУНДА—«ТАНДЫ СЫНЫ»

Тес-Хем районнуң ажыл-агыйлары бо чылдын ийиниң мурнуна 17485 тонна мал чөми белектээр планын. Бо хүнерге чедир олар 3585 тонна мал чөми белектээ.

Азы планын 24,4 хуу кү-сеткен. Ажыл-агыйлардан бо ажылга «Танды сыны» совхозтун сичен белектел-тери муруну чөм чөм олар. Ук ажыл-агый 1563 тонна чыгаар үнген сиченин кылдып алган. Тодаргайлар-га, сичен белектээр планын 70 хуу күсеткен.

Ол-ла совхозтун сичени зенооларында Роберт Чоодуну зенооу шалыкты ажылдап, бирги чөмн эзел турар. Олар 700 тонна чыгаар үнген сичен кылдып алган. Азы планын 82 хуу күт-се-ди алган.

ЧЕДИ АЙЛАРНЫЫ-БИЛЕ

Монгун-Тайганың Муру-Асы суурда чоңуң амдыл-ла хандырылға будурга эргелелиниң (назальниги Т. И. Демчик) коллектив чы планын бирги чартык чыл планын 110 хуу күт-се-ди, республиканың өскө ындыг будурелеринден шалыгы ажылдаан. А чеди айны планы база ажыл күтсеткен. Коллектив ижи-гүнери күш-ажылдың бу-дуртчулугун 110,4 хуу бот-тадырган.

Шалың фонду-зун 600 рубльге наамап ал-ган. Эргелелин ажылчына-ры чоңа 16 хевирин ачы-дузанын чедир сорулгалы. Олардын нарын дери-херек-челер сөптөстөрүн ачы-ду-за чедирлелди, артык кезектер-биле хандырылға хо-жуулашканын көзирдин, ажылы саалап, план күт-сет-тимей турар. Чөм ачы-ду-за чедирерин өскө хев-ирлеринге планнар күт-сет-тинген.

ЭЛЭЭН АЖЫЛДАР КЫЛДЫНГАН

аренданың талазында болгай. Министрлер Чөвүлелиниң, профбюро-лелдин докта-алында-даа болза малчынар-ны дедиштелир арга-лар-биле амылдаарың дүрген кирири айткан. Бистин таластан мында кандыг-даа чыгынышкын чок ийиң. Доктаалды күтседезинге хамаарыштыр боалдары-ны улаштыр чугаалаптайн. Бистин району-вустун мал-чынары чыгаалаашкыны эки организа-цияны дээр 40 хуу немелде телевини апар-турар. Малчынар пенсия наалы чөм бээр, азы ажылдар шинин чиргерен-де, оларын чурттар бажың-биле хандыр апар чөмүр бис. Чөмө, «Кызыл» совхозта бо ажыл эки тургустун-ган. Мында чыл сайында-ла 2-3 малчынары совхоз тө-вүндө бажың-биле хандыр турарын деткип, мак-тан турар бис.

бажы чок артканын хому-дады... — Аржай-оол Монгуш «Коммунизмче орук» совхозта малчынар турган кижилер бар. Оон чурттар бажың бар. Ол бажыңны ам доран-даа болза баргаш, силерге айткан берип болур мен. Районда 121412 баш өшкү, хойну 516 малчы на-ларын турар. Чоокта чаа 12 малчын пенсиялап үндү. Оларга совхоз төптөрине дол-доруан бажыңнар тудуп бериптер арга бисте чөк чедир билидир. Пенсияне чүгүн малчынары болду-нар ша-биле хандыр тур-дарымысты үстүде чугаала-дым.

— Доктаалда анык малчынары өөредилге өөр-еткен малчынары не-мелде телевин дугайында база бижээ болгон... — Бо чылдың 8 анык малчыны өөретен бис. Оларга 3 айны ай сайында 100 рубль стипендиям тө-дөнүн база оларны беле-ктен малчынарың ажыл төлөвирине 15 хуу немел-дин бөорин херек кырында боттадырган бис. Чаа мал-чыналар анык-таар өгдери халас берип турар. «Комму-низмче орук» совхоз шаг ынчаар 16 өг берген. Ол мыкаш оларга мал садарын өөренип көрүп, садып-даа турар чүве.

БӨГҮН

ЧАГЫДЫП АП ТУРАП

Каа-Хем районнуң «Совет Тыва» совхозтун удуртукчулары 1985 чылда-ла Аржаан аттыг чылгы фермазы организа-тап тургускан, кижиниң кадыкчылыгына дузалыг, ам шырларды хымты кылды эгелээ.

Бо хүнерде фермада 46 беш сап турар. Ында анык кыстар Татъяна Бие-оол, Ларина Салчак хүлде белек-ни ийи катан саап, 75-80 литр чедир эки шырларды сүтү алгаш, хымчыл турар. Коллективтиң бир эки чүдүл чүл дээрже, олар чедип ал-дыган чедизиңерине доктаавайн, доктаамал арга-дуржулга солчүкүшкүнү кү-рдүдү турар. Чоокта чаа фер-мазы сагычылары Башкир АССР-ге бе суту-дун хымс кылдарыны тусый курта-рынга өөртенгел келген.

Аржаан аттыг фермазын кылган хымзын «Чедер» курорттун, «Чүрен Дөгүн» профбюро-лелдиниң «Дыштан-накчылары», «Нара Хаан» совхозтун ажыл-ишчилер күткелди-биле чыгыдып ап турар. Ийчала-даа мында мунарарыг чүдүл чуга-лавайн барып болбас. Фер-мада хымс саваалар бол-гаш өске-даа дери-херексел-дерин орта аякылдапайн ту-рарында, бүгү аякыларың хол-биле кылдыр ажурга та-варжып турар. Ындыг-даа бол, хымсчылар бөгүн база боттарының херекчелдерин-не саваалаан амдының хы-ммсты чорудар.

Тыва АССР-иниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш проф-бюро-лелдин доктаалын амдыралга боттадырган тала-зы-биле чамдык эки чүдүлдер өүр районда кылдымын турары корреспондент биле РАУК даргазын ботта-зында ийде-ди. Ийчала-даа күселед четпес дээрин, дараазында фактылардан ийерип чылдар. Бо чылдын ай-нонга малчынарың 18 бажыңнары тулар турган, ам-га чедир чүг-ле 4-ту тунан. 118 тунар-бажыңнарың чү-т-ге бо ажылдап кирген. 34 кыштагы электрик-биле то-лодумуш баарган. «Коммунизмче орук» совхоз дур-жулгалыг дагдымык малчынарга аныктырары бы-жылдал, 100 рубль стипендия төлөрүн организа-тавайн. Чөптөстөрүн дагдымык ам-даа уламчыл болду.

Чыл төңүзүңе чедир ам-даа элээр үе бар. Ийчанап районнуң агроулетпур каттыжымшыктын, совхозтар удур-тукчулары, кездештер бо чылга планнаан ажылдар-ның күтседезин чедип ап, малчынарың амдырал-чуртталганы экижирерин хемчеглерин бирги чөмүр айттыры кылдыр көөрү чүг-ла-дыр.

Көк-оол ТУМАТ. Өвүр район.

Сарыг-Септен сизин шөлүчүсү чорутувуш. Мерген фермазынын чогуунда шылмааларда сизген-да үчкөн. Бодада чайгым чымдык мал чеминерин да тарыбайн. Мурнузда чымдарда тарып каарга, мал чени аажок үнөр чөрлөр болгай.

ЧУРУКТАРДА: «Ленинчи орук» совхозта механиктер арак зенону механиктерлары (солгай талдан) Виктор Ткачук, Сергей Борн-сенко; мал чемини незилде-ондор ОХЕМЧИКТИН фотолору.

«Ленинчи орук» совхозта шылмаазында тарымал тоорукту мал чеминге тараан болду. Үнгени шору. Механизастан азеио ону незил тур. Виктор Ткачук зенону мында тарымал тоорукту кезип, суур чанында сүт-бараан фермазыны онгарында силосту салып турар. Механизаторлардан Иван Ликин, Сергей Борн-сенко; мал чеминерини Белекчелге шалдычы үдүн кирип келген.

Бо ажал-агыда витаминин мал чемин белетээрин база организастан. Владимир Гончаровтук зенону 270 тонна витаминин сизген дагы витамин белетээрин плангы. «Ам ийи чус тонна чедирей деп бердвис» деп, ол чугаалады.

«Ленинчи орук» совхозтук механиктерлары 2100 тонна сизген белетээр плангы бо хүнгерде 480 тонна чедирген.

САЛ БАДЫРАРЫ, ООҢ ХОРАЗЫ

Сут курларыны бистин чорутувун бойдууун эц байлак чүддериин бирезин. Сутну амьдыралга болгаш ажал-агыга калба-биле керептер турар. Ону тайга-симди сал бадырабылсе база чым ажал-агыга келген.

Бистин республикага 1989 чыда 107 му кубометр жышты тайгадан салдылар бадыран. Ону Улуг-Хемини мях-улетур комбинады биле ИХМ-нин албан чедирерини ажал-агыны чорутуп турар. Билчаарга жышты Тогу районуни девисээрден белетээр. Кызылде Бин-Хемни куду Вавилини мутул дурунга чедир чорутуп турар.

Сөлүт чымдарда Бин-Хемнин сутуна РСФСР-нин сут Кодазиянин чурумун каржым биле хажмтан таварылаалар бар. Организацларга хамаарыштыр алып болза, олар сал бадырабынын чурумун сазгыяны база ону судан үр үеде укукбайн турарында. Балыктарын өзүч кендуеринге улут хораны чедирип турар. А салды суддан улутур чедирерине жыш артычымын, чөвүрзени болгаш өсө-даа бонту аштаанын негеленден сутун шынары бакарып турарыны специлисттер демдегелген. Чижегээр, Ырбанын белетик уаастогунда база Хамаарыла сал бадырап чедиреде салды чым бакарылган болгаш ону белетээрини ажал-агыны аяа-да бөдүн арга-биле кылды келгенини журунда сүт дөөлөзүн хөй бон артычылары, демир-дес долган, а сүт дүүдү ама урелин, ол чок-кавыга балык-байлак өзөрүшүн аргазы чок болуу, аяа ажал-агылар машини тракторларыны үс чамы сутке доктаамал кирип турар. Сал кылды чедиреде жыш артычылары, чөвүрзө болгаш өсө-даа бонту дозур шүрүрлерини мыхчага чедир кылбайн. Он тунделик бо бугу чүддөр Бин-Хем кирип, сутуны, эриктин диниримыттарыныга өзөш өзөс хораны чедирип турар.

Сал бадырабынынын үеинде сутта дык хөй жыш чымды каап келген. Эрткен чымды чакык, күсү үс урелинде Улуг-Хемини мях амьдыгалым 178 кубометр жышты сутга калган. Ону өм даа каап чыгбап. Сутга жышты кааптарыны бир өз чымдыгааны бадыран салдырып шынар чок кылды турарында болгаш организа-

цияларыны талазында Кызылдын хем парохадствосу биле сал бадырабынын планиграфини дугурун ажаа-нында болуп турар. Дадлыныда сэлдерини агар септелген шүт кылбайн келген. Он аягыда мях салдыран организацлар хемин эриктинге, адмудурларынга болгаш адырларынга шөлө-чөпшөрөл чокка турлаал, ол чедирини хариздерип, бонкалардып турар.

Балыктарын өзүч турму-чурунга мях улуг хораны чедирип турар. Дадлы дөң болбой мен. Чүте дөсө жышты составында хоралык бугу-медлер, жызы-бүрү кистолалар болгаш он-даа өсөчүдүд хөй. Олар болза сутку кистолордун өзөзөшөш, ооң составын дык урөр.

Кизи төрүттүгө оң келер үедеги сазым-жууунун калдык болурун ада-нези даа баш бурунгар «тол-телеп» черле шыдаас. Ыччала-даа ажи-теуинге ада-не чүтлө экинни күзөвшөөн, оларны өг-булгө хөниг чачында тура төптүг-томаанын, төлөпиг кылдыр кижилерини орадыкыр. Ол дээрге ада-нези даа, аванын даа мьдиг-тым хамааты хүдээлгелер. Онү башыга өг-булге Монгуш болгаш Долгар Сарыг-солдар эки билер. Олар Кызылга чурттан турган. Өг-булге туткан кижилерини эп-найыра-лыны, демин ажал-ишчи тура-соруун, чагай аас-кежини кестип келген уруг-дарыг улам капал быжылгар болгай. Ажы-төл — ада-неин өөрүшүзү. Балыктар Монгуш биле Долгар Сарыг-солдарын өг-булгеге 1950 чылда оол төрүтүнгөн. Дун төлүнге ада-неин өөрүшүзү кызыгар чок болган.

Кым деп адал аларыл? Бо айтырып анык өг-булгөни некек када бондыра берген. Ам канчаар, чаш уруунин төрүтүнгөн дээш өг-булге, дөгүл-төлөл чыгылып келип, бичин калыр-той кылат, оон-моон сумелешкен соонда, «кичи төлү каяа-да чорутуп, муш төлү каяа-да ужал» дешкеш, оолду кыпта-даа билдигир Миша деп ниити а-биле адал алганнар. А фамилиязы Сарыг-оол — тыва, ол черде ажырбай деп шитирлээр. Оон өзүп келеш чогум калдык тусый мергежилди

ХОЖУДААШКЫНДАН УШТУНАР

Ак-Довуранга №3 оруктудуг эргелин — «Тыва аорук» катчыкышынын чомчуу, улуг бугурулу-геми. Бистин республиканын барыны таланы районнарында авилел ужурудузгалыг Ак-Довурак — Абакан аразында ав-томобиль оруктарыны тударына болгаш алгыдарыга хөй ажылдарын кылды келген.

Сөлүгү үеде бо коллектив планнарын уаа-дараа үеринге чедирген. Бо чымдын эртен бирги чартымын планын дөңүл-ле 75,6 хуу күсседип, тудуг-монтиг амьдыларыга керүнгөн аша-хөргөндө 212 му кубометр инжигелди ач чалаан. Ак-Довурак — Абакан орукунун 370—380 километр-леринде амьдылар саалаан, Эц кол эконоомитиг көргүтүп болур куш-ажылдык бугуручүдү оранок кудулаан.

Хожудаашкынын чымда-гааны чүдөл? Ону мансаа то-дарадыр алар. Эргеледиги начальниги Ю. П. Бычковтук тайылырларын алгы-агай, Хандагайты биле Мургу-Акмы аразында 109—118 километр орук уаастогунда орук-тудуг ма-териалдары, техника-челгилер, комбинат «Тыва хамааты» тудуг трестин, «Тыва аиндыр» ажал-агы» катчыкышынын 83 тонна кылар-чар түдү чедилеш. Көвүрүг тудар эргелед хоолалар-биле хандыр-бас, черин үттеп чамыдыр отряд олар-нын амьдылар саала-нып турар. Эргеледе бар техника артык кезектер чогуна турар ажурга тавар-жыр.

Ак-Довурак — Абакан аразынын орукун ашаргалылар эргеледиги эргелинде турар ашаргал-бетон заводу үр үеде ажалдаанаанын хөмү-вэин. Керээлтиг транспорт организацларыны Минусинск хоорайдан ботум сөөртүскен чептеш хандырган. Дүвөр-чинг байдалды дүргө чайдлар төлөдө, ажалдын организацларыны, орук тудуунга

шынгоон алгыры, салым-хуузу чогум калдык аймак-сөөктү кызы-биле доктаты-на бэри билдирмес. Ону кым билер боор.

Оол омак-хөтүгү, ордан-шооба ооп өзүп доругуп ор-ган. Шлолага өөренир назы-хар четкен. Бичин Миша Кызылдын №2 ортумак шлолазынга өөренир киргеш, ону 1967 чылда чедирерини дозууп аман. Ам Ми-шанын мурунда өөрелдигени уламчылап, кала, чүге өөр-енир деп айтырып тургусту-ну негелен. Анык назынын, үс-шагны хидис өрттирбес! Ада-нези-биле сумелешкен соонда, ужудукчу болур күз-эли оол ажит-чакыт чок изерткен.

Сегирип алганы бичин-даа, улуг-даа ажылды Миша Сарыг-оол кылап доокшап амь-раар. Бичиндин пат илча-чар чакыккан, а ону-мону кылдыр деп барганда мыры-най эглиш дивес «ажеш» төл бооп дорукман. Ычанапш ол күзелин ботандырар дээш Барнаулдун ужал чүүл учи-линезине 1968 чылда кирип алгаш, ону 1972 чылда че-диришкенин доокшап. Миша Сарыг-оол бары-барып ону доозарда хамааты ужал чүүл-дүнүн өзес, а шеринини шүгреткичи самолеттарыны жудукчузу болган. Ол дээрге кижи бүрүтү-ле баш-карып, оон кезектерин чар-рып сайгырып өөренип ал-шывдаас, эң парын «өксө-чүртүгит» техника шына-жил. А ужалы даа дүргөш, аткан ол дег дүндүстелин

үсө бергеш, эң талыгыр бедиктерини бединге кылдып чорутур. Дайнычы шериг самолеттун жудукчузу эң шалымын, дүргө доозалар күүседир. Аткан ол дег дүр-гөн ужудукчуна, калдык-бир хөниг-даа бол урелиши-ни, азы ужудукчууну тала-зындап шып өзөс хөделешки-ни — частыгыр турар бол-за, айымылды, кычан ооза-ондак бооп, амы-тымдан-даа чарлып болур. Ындыг бол-ганда, шериг самолеттарын башкарычылары калдык-шынар болгаш оң чүрекир, эрес-дидим кижилер болур. А тыва оол Михаил Сарыг-оол ишдыгыларын бирезин болганга чүгө ада-не, дөргүл-төрели хамаанч — бис чакгыс чер-чүртүктү шүтүвүс өөрүп, чоргаары-дыр бис.

Михаил Сарыг-оол — ам чаа-ла деген харлап чорутур анык коммунист. Ужал чүүл үчилдигени доокшап соонда, ол Приморье крайыны Ново-российскитге шериг албан-хү-дээлгезин эрттирген. Оон эрес-дидим ужудукчуно ду-каан бугулар 1982 чылда ТПР-ге шилдигенин. Аяа ажи-лык коммунист 5 чыл иш-тинде ужудукчуун талазы-биле белеч өзөс дайнычы доозаларын хөй уаа эрес-тик күсседип келгеш, чогур дайыгышынын ал, шаюлап манталдарга четиен. Шериг эрге-дужаал талазы-биле ол лейтенант, капитан мар-йорга чедир есенен.

Кеземче черинче... бодунуң күзели-биле

Шиттирген кижилерини тө-рөлдөр бо колонияга келгеш, чанарга барба долу ашт-чеминг чамы турар деп чү-геа бар. Хосталга кижилер бени аш-чемин талон-биле садып ал турар алганга да-дылге колониязында кал-гаш сава долу аш-чеминг чамы турар чүге эр-ти? Кижилерини калык чур-ттарын бо шагга да-мактым мурунда магазинери дегилердеринде билпип ол-боур. Кургу болза — багай чурттан турар, бараан-сараан, аш-чөм дегилер сымнас бол-за — эки чурттан турар. Бис база колонияга керек эрти-бир турар херектерини тоду-догаа чурттан турары-га бугуурээр дээш, баштай-ла колонияны магазинине кир-дизис. Кире бергеш, кайгал калдыксы, Дегилерге — инек эглин, хаан эглин, козопен, 1 килограмм инек эглинин — 2 рубль, хаан эглинин — 2 рубль 07 копек.

Колонияны фермазыне чорутувусу. Мында эйт, сүтү бугуруп турар.

Чылда бир некетсе ор-тума-биле 3,200 килограмм сүтү саап ал турар бис — деп, колонияны начальниги В. К. Шашинов чугаалады.

Инек, бозаа аянары силерге аяа чүв-дир, а биске дээр-ге кижилерини кижилерини аргазы-дыр. Мал-гаган бени азыраарга, кижилерини сетки-ли эрий бөр. Бозаа ажак-чыды Виктор Готовский дер-жин хужулайышкын азы шиттирген, танька бээрге, дык сеткич чымчак.

Колонияга калык мерге-жилди ус-шөвөр кижилери чок дээр, Инек, бозаа кажа-акин кочук таарыштыр туду каан. Чылгы агарын кажээ иштиче кирип сорууду, шкк агарын дашкаар үндүр сор-дурп турар дегир-херексиз боттарынын хөлү-биле кылган.

Бо инек кажааны туттуру-п, колонияны фермазыны та-ваан салганы дээш Владимир Константинович он үшкү до-кугулары эле тургустууны кууну эргезе 1986 чылда а-рган. Чүте дээрге кажааны ус-

түкү организанын чөпшөрөли чокка тугуруган кижидир.

Красноярск крайыны Илан районун Хайрзовкага шө-дүтүрүп шиттиргенини колониязында база, өсөс ко-лонияларга шыкш, ишч кези турар. Чылда 350 му кубометрлик Чүгө мях кези-ринге хөй ажал-агынын ажал-ап шыдаас. Ычанапш 23 миллион рубльдан чар-гыдааш, кыш болбазырадыр күчүлү баазаны мансаа тур-каан. Мында ам иям-бүрү ту-дуг материалларын бугуруп турар. Кочук ховар дээш кой-га уузи бенин. Ыш болбазырадырны технологияны калды-даа артычы чок. Кес-кен иштин 93 хууун ажил-лап турар. Ол дээрге дыкка хөй мях ажал-агыларын талдырга күзели-дир.

Иял начальниги В. К. Шаши-новтук бодады ол Амгы үеде колониядан дегилер турар херектерин барык чок. Чү-ге дээрге кижилерини кижилер чурттар, ажалдарына таарыкчалык байлак колония-га тургустулган. А 10 мях бугуруура 800 ажит херек-теринин 123-ү шөлүте черинден дөсөш, аш-тирттип турганнар. Бөгүн 1200 шө-дүтүрген херектерини күтлө чагызы дескен. Амгы үеде мында шитти-ртерини некетпейн, а амьдыралды, ажалды аяа-биле кижилерин тудур.

Колониядан хосталып үнгенини чүтлө 9,3 хууу катер херек үлгелери тудур — деп, В. Шашинов биске амь-насты. — Бир өзөс хосталга кижилерин ажалга хүдээл ап, амьдырал чурттарыга дуга-лажил турган болза, калык шиттиргенерини саны оок-даа өзөш турар ийик.

Хосталган кижилер бот-тарынд соннал камгалаа чо-гум билгеш, кеземче эрттир-ип турганы колонияже боттары-ны күзели-биле эглин кээп турарлар. Олар шөлүтүргенерин өзөс, а колония турар черини хостип чурткакыламы апарлар. Амьдырал, чурт-тарыныга оларга мында ду-заны көргүзүп турар. Херек-теринин чамдыкы хостал-ган соонда кайнара-даа бар-байн, мансаа ажалдап артын каап турарлар.

Херектеринин чамдыкты-бо колонияда өг-булгери-биле калаа чурттан турар болдулар. Колонияны ажал-дамчыларыны урутары биле херектерини урутары чымчк шөлөдө каан өөренип, найбарлажым турар.

В. К. Шашиновту Красно-ярск крайкүскомуку ИХЭ-нин элп-чазар херек-тер талазы-биле эргеленин начальнигины оралакчынга томулган деп мелдө бо материалды белетик тураа, редакцияга келген.

«ЭКОНОМКА И ЖИЗНЬ» союздан кызыра оулдурган.

ЮРИДИКТИГ ТАЙЫЛЫР

аылыга кемдөөшөнгө таварышкан, бодунуң эргиде кылып турган хүдээлгезини адалдыгта алба-стаанда администратция бодунуң тургастыгыне ону кудук төлөвирини чинк ажал-агы чөтүр каа шилдирген. Ын-чан аяа эрги ажалы биле чаа ажалынын аразында шалымыны ыгалтын төлөп бээр.

Ажал-агы каражаап когаран киикте кудук тө-лөвирини чинк ажалды тө-лөпшөдө, бертигиже чедир үеде ап турганы ортуман шалымын төлөп бээр хүдээл-гелгит.

Кемдөөн ажалычыны чаа мергежил өөредирине гандыг төлөвирер турары?

Күш-ажаагы эмен эконо-мисцияны эмен кон-сультацияныин комиссияны барымызынга дугу-тур ажалды чөтүр адалдык-тыс ВТЭК төдарадыр. Оң-биле колаштыр негелде чарьмдарыны эгерде хоойлууда нөрдүгөн.

Бир өзөс ажалычыны чинк ажалды пилдиге үеде ажалга чургадааны дөш аяа канчаар төлөзүр?

Бир өзөс ажалычыны күш-

АЙМААМ БУДУУ

(Хайгаарал-демдегелдер)

(Уланчым, Эгез № 185
«Шында».)

СОЛУН ДЫШТАНЫЛГА

«Уш-Белдир» курортта 2-ги сезонда айгы-ангы нациянын чоңу арасында эң байырагы дыштаныл, эмнедир, кайдыкчылык экинчи дегенде, өг-бүлөлөрүнө, аял-жынычы хей-аыттың ий-канынан. Курортта дыштанылтын аял-бүтү оңу кеңселери Тыва АССР-ини культуралык алдарлык аймакдагы Клара Чамай-нонова Сагды өнүкү билим Андрей Бегиевич биле билим укта-шынарлык кылдар организандар эрттиргенер.

Сезондун аял-жынычыныга тураснааткан найыр-ралдын одаан кылсун, оңу долгандыр орус, тыва, украин дээр, өскө-дээ нациялардын чоңу ойнал-хогел, ырдан, сампан турда, солунна болган.

Ада-туртун Улут дайымын киржикчилери, күш-ажымдын коочулары Вита-лий Максимович Гуманов, Вера Чудамович Байлак биле укужаарылгалар солун эрттен. Олар дайынын кургунтуг уруктанын, хай-хала-нын сакгы-сеткелге дээр, парактарга күстүл кээр кылдар сакгы-чугаалал, найырал, табын дээр бугу нациялар бот-боттарын хундүлөжин, билинч, бир деминг болурун чыгытанарга күстүл, чаггы-сооңу белгилел.

Кемзелдерин орус-тыва ийн дылга торудун турары нациялар арасында харыл-алык ажыкталарына, бот-боттары ханы биличирине, найырадык маңнаарына угут салдарлыг болуп турар. Ол ышакш партия, совет органинарнын хоочунлары-биле, курорттун харымсалгалыг удуктучулары-биле болгаш эмчилик-биле укужаарылгаларын эрттиргилең.

Дыштанылчыланын кир-жигеги-биле тургускан кон-цертерге дайыны ырлар чагытаналы, тайын, найырал дугайында шулдуктер, бисса чуугалар, халгыл баштайнылар, танцы сам, эде тургустуушунун дагы-бында интермедиялар ке-жиздерин аян кирип, кир-жигерин хей-аыдын көдүрер чордур.

Ол ышакш «дурган» ча-дырыче экскурсия, бидьлар-га, тенниске, волейболга маргылаалар, 16 мөгөнчү хурени дыштанылчылга утунурабас кылдар артар.

Клара болгаш Андрей Сагдыларын сеткинини билчезин, улуг-биче, орус-тыва икилер-биле чуугала-нык билчирин, аял-жынычы ак сеткинини көрдүтүс.

Екатерина СААЭ,
Улут-Хем район, Ийн-Тал.

Кызылга сургуулу шамада, Бай-Тайга, Мангуш-Тайга де-викээрлел бистин «жиз», «биз», «саялжы», «эмсе», «элик», «ом-дестер», «бизм каткан», «чүрү өлгөн» аял-жыт; Эрлин, Тере-Хөл, Тестина кушун-ушун, тахин ушун кедриске, «оюну», «адаска», «күргүлдү», «шүлдүн» чи-жектиг; Тоюнуу «шона», «тан мйнаан», «салык», «ире», «ку-дук», «чик каакан» дээр ыш-каш, чууга аялжымысты ишкээр кожуулардан эш-өрөүс: «Чудек», «елүг» өскөт ажгы-лар, кудурга чок улусу — деп кочулар турган. Оон ка-дында: «Төн районарын дыл-чуугасы эне-шын» деп тыва дылдын өрөмдөгө ном-парында, эрчим аялжымыс-та, аялжымыстын дая, башкыла-рыстын дая, мичаар угата-нык, бистерге замаарыштыр «Тыванын кылдык, муруну-барыны девискээрлери» деп ылгаашкын, «тептү» онза-гайларын ачыгы, дорамчы-лашкын угталыгы дин-чалар болгаш бил-ди-лер чүве. Болум хуумда, ол «өредиге» мичан, ам-даа сеткилме кирбейн чоранан болгаш шын болуп хевээр артка. Бу е-биле дүштүр бодал көрөгө, чыгыне, бүрүн даямгыч, иялгы болганда, бургуу аа-өбө, аймаагыс-че кеме дүктүрүл чораны-кыс-биле бир төмөк, худу-тук чок, харым-даа хоралыг билишкни болуп турар. Чангыс толгарай нанга иштинге туржук, улустар арасынн харылзаларына-даа дыл та-бына-биле тергидилшкн тур-бас жуурдул.

Эскерип келгенден бээр, үстүндө аялжык сөс-домак аяны Даг-Алтайнн, Сегила сумууну делег, тыва аймак-тын кижилерине күштү-биле ийден турар, ызыгуру ол кагыта замаарыш кыжы болгаш, азам бая мичаар чуугалар чоран. Оон чөргөн-нел кел дээле, «талтаал де-рил иккел», «олчоктангымыс дээр аттыганда», «сыеде мы-рал» дээр бээр, дүргөн орар-дыр деп чуугалы шуудайыр дээр бээр.

Эскерип келгенден бээр, үстүндө аялжык сөс-домак аяны Даг-Алтайнн, Сегила сумууну делег, тыва аймак-тын кижилерине күштү-биле ийден турар, ызыгуру ол кагыта замаарыш кыжы болгаш, азам бая мичаар чуугалар чоран. Оон чөргөн-нел кел дээле, «талтаал де-рил иккел», «олчоктангымыс дээр аттыганда», «сыеде мы-рал» дээр бээр, дүргөн орар-дыр деп чуугалы шуудайыр дээр бээр.

«орукту кыскадыр, чолдай» дигээрин, дай-ден аялжымыс үсөрип ладж кожу-мактарын ладж кылдыр адатарлы, боо-могу, биж-жек, дылжы, аймаан — чыла-дык, «кек демир» — дээр дайында элечил арткан. «Эржигир», «елүг», «чудек» диктен не төрөн ол дыл-до-маан менэ ам идыл-да «бу-жур» эсес, харым-даа олар-мея кожа-келбэ ха-дуналарга эрчим, чок бол-дурлуку дээр, салымга чалбарып чоруп мен. Аржаан Аларока тураснааткан бир шулдук:

Лий, хун адаа — кожалашка,
Аим, малы — кожанашка,
Ааи, чону — аралашка,
Аажы, домая — аяннашк.
Дээр, сөгү — төрөдешк.
Төөгу, коду — дөсөдөшк.
Тыга киж, алгай киж —
Дыдажып тур — Маки!
— Ички!

дээр оларуларын Сегила тываларына бүрүн-биле ха-маарыштыр чоруп-дур мен. Элегей аймактын оюн көргүзүлгүндө эне-баштай артист Хободоллар:

Бажым дугу көргөнүр тур,
Башкы дамж курауян тур —
дээр оларуларым башка кожанын, Домак дээр кыстын санамышан күстекте «Дошуларым» деп ирэн, башкы Талбуннн Сегила — Хайыракан дугайында кай-гамгы шулуну улуг кичээр-теб, омурун биле аялжымыс болуп эркин тыва-алтай чо-галдарын «тур», «бар» деп долоо төүндүрүп, биске баяа доола эсес тапарышкылар «чагай», «кемчок», «хөгжү», «хөгжү» — С. М. кичеекч төстөрүн, «болга-ан», «турга-ан», «чүмө-ээ» аялжымы узаткан чууга төүндүрүп ба-за мичаара дээр келген мен.

Ам төмөк материалларын, чечен чогаалдарын көрүп турарымыс эрга тыва чу-гаалда албан дымынн, бижигини хундү-бү удегерле-рин чуугалаасна, аиаа чууга аянында бизин бисте чок аы утунураган солун илерде-рил бистин бургууларымыс-тын база кожаларымыс деп дайында кагалаттымыл арткан. Манаа Ю. Л. Аран-

чынымы «Аллаа мазарлар» нын тура халжымыс деп төөгү очеригинде Улаастай-нын кара-бажыныга кирген Кара-Могуш Ак-оолдун тыва-кыжымыстан оларуларын көргүзүп солун: «Чэрби ийн чылгы орлоян тур. Оңуа туттурган тур. Кара өгте кир-ген тур. Оң уш жыл чыткан тур. Кара өгте бир күдө бир катан дөрт аяк кара бу-гда берер. Алды хонгаш, бир мөчөк эт чир... Анда олар-ган киж дужактыг, ийн хол-да, ийн бутта, мобуида ки-чилик... Кара бажыны ки-дан деп азар. Бажыны до-лгана берен сүр баштыг тээр херим бар... Чангыс катан хундүс турда кижини даштыга үндүрер. Кижини ан-да албан кыла тур... Уер шагы чедер болза, хундү, божка ийн киж оңу алган, мичаар маныч курганга апар-лар. Чурган оңу салыр, хо-жуунга чалдырар. «Оор кылбэ, от кысыра, дээрбе кылбайн чоруп» — дээр...»

3. ХА-ДУМЛАР
Эң чок кожалар — Се-гила тывалары-биле мөңгү-тайгачларын арасында харылза мичарай-ла чоокка чедир чок — чүгө сураан дымжак чоранын, а Даг-Алтай-биле аралажыгы, ка-жан район дүк планынга бергелде бергелде, чүгө мичан хергелетине бээр, мичаар боорда, бугу болуп турган иял кымга-даа чажыт эсес. 1976 чылда бо дөлөгүр болуп эркин тыва-алтай чо-галдарын санамаска, чо-галды, көжүмүч, үн, дил-дик туруктурткымыс, найы-даан, намы, өз, хержеж — кыялар чок дээр! Ада-ызыгуру-биле алмрга, Алгаан, Делег, Иргит, Юбек, Мончак, Соин, Сарыгал, баш-бажында, кыскач-биле, төрөдөр журашкан! Сарыктан сүт саарныга чүгө суру, аймаан-да эсес, харин бистин Тыва-да сурагыл Алдын-Чечэн, шыгаачан хам-дээ чаланын шубагычын элтирп алыр арга чок болганына хара-ан-даа турдулар. Хүн-ийес. Баштайгы аялжымыс оон арты боор бе?

Салчак МОЛДУРГА,
(Уланчылгы)

рип, байырлар элтер бистерге, күчүлүг ак Мөңгү-Хайы-раканын элтерге. 1990 ыжыктыг ак Аыт чылдын бир маалагы часын хундее та-варышкан. Ха-дуналарын иерген, чыге алган-йерээге — «коргуучу баштыг, хорум эдетиг» Беш-Богада, Сегила — Хайыракан ууздан «Кара баарымыс мөгу болган, на-рктарымыс суу апарган», ха-йыралдыг төрөдөрлери-с бистерин сеткинин эне-не аргы-кагайындан адал-сурап кел-ген-ле мичан болган:

Андарым аккан Ак-ла —
— Хемин,
Аралаан өскөн өөр черем,
Хоолаан-маалаан Хомду —
— Хемин,
Хоочулажым өскөн өөр черем!.

Билчиривис, Сегиладе улугту мааладыг бөлүтүч дагызы Иргит Халлар огул Максир-ага, сумуда нам комитетини секретари, Улазы-Балырынн күрүе университетин болгаш Москвада партиянын дээди школаны дооскан Алдывай уруу Аржун-думай баштан 24 чалан тывалар 600-700 сая арасында өзүш чоногуа дүш-туртүс бурду ортума-биле, 30 кижини төлөөлө келген: Ужелээ бис, дөртөлээ бис, Ужен киж хөдүгү-ле бис, Алаада бис, бемеелээ бис, Алдан киж хөдүгү-ле бис — дээр ирвыска ышакш, шынар талам-биле хөрүт, солун, төлөнгү-даа эш-өр болган. Оларын арзында аялжымыс, болаачын, танылган эми, башкы школаны, чо-галды, көжүмүч, үн, дил-дик туруктурткымыс, найы-даан, намы, өз, хержеж — кыялар чок дээр! Ада-ызыгуру-биле алмрга, Алгаан, Делег, Иргит, Юбек, Мончак, Соин, Сарыгал, баш-бажында, кыскач-биле, төрөдөр журашкан! Сарыктан сүт саарныга чүгө суру, аймаан-да эсес, харин бистин Тыва-да сурагыл Алдын-Чечэн, шыгаачан хам-дээ чаланын шубагычын элтирп алыр арга чок болганына хара-ан-даа турдулар. Хүн-ийес. Баштайгы аялжымыс оон арты боор бе?

Салчак МОЛДУРГА,
(Уланчылгы)

«Кара чажың узунуң азе, эжим» деп фоточурумал. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ ФОТОО.

ЭМЧИЛЕРНИҢ АЧЫЗЫНДА ЧАРЛААДАР БЮРОЗУ

АВГУСТ 17 БИРИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута, 8.30 «Ордуку», Уран-чечен фильм, 2-ти сериясы, 11.30—12.40 «Частый оң чеди шинчын», 8-ти сериясы, 17.00 Мультифильм, 17.10 В. Кривоноста киркилтеги-биле хөгжүмүгү программа.

18.30 Уругларга фильм, 18.45 Мелдээр, 18.50 Мелдээр, 18.55 Чаралдар, 19.00 Видеоанал «Оверчеллер», «Ажык дээр ааааа театр». Өвүр районун агит-бригадынын оюн көргү-зүү.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчытын удунар, чаштар», 20.15 «Кадын бо-дунар, доктор Сарун», 21.00 «Чугалаарга-ла чик», Барымдалык фильм, 21.20 Орган хөгжүмүнүн концерти, 21.50 Бүгүдөгө спорт, 22.05—01.35 «Совет-90», Делегация астрада фести-валы Ийинг хун, Чапсарга (23.50) — Боодала спортун-га делегей маргылаанын хун демдегелги.

УШКУ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 «Ете», 19.00 «Брым салтып ал», Улуг кижи-лерге база уругларга, 19.15 «Көрүктүлөр туонургалы-нын шааныл», Кинофестивал «Салгыч чокка», Барымдалык фильм, 19.55 Колжак, 20.00—20.15 «Тамчытын удунар, чаш-тар!».

Кызылдык № 1 профтех-училищени дараазында тус-най эртемнер аайы-биле сургууларын 1990-91 өөр-диге чылдында хүдээп алы-рын чарлап турар:

- долу эвес ортумак школа доосканарга; калбак мергежилдин тракторист-машиннин, автомобиль чо-лаачымы, бөлүмдүк машы-нык, сирелер машынык, жокулуг грейдер машынык, эксаватор машынык, өөр-нирнин хуусаазы 3 чыл;
- ортумак школа доос-канына; калбак мергежилдин тракторист-машиннин, өөрнөр хуусаазы 2 чыл, мал ажылымын комплексин билгаш механавоастаан фермаларын механавоастан (калбак мергежилдин специалисин), элентрин дериг-хе-рескелдерин септар талазы-биле электромонтер, өөрнөр хуусаазы 1 чыл, мал сотор черин ажыкчылар, өөрнөр хуусаазы 6 айн, «С» категориянын автомашина-чолоачымы, өөрнөр хуусаа-зы 3 ай чарткы.
- Училищени дооскан-нар профессия дугайында дипломнарны, ортумак билинин дугайында атте-статы, а ол ышакш чингел-делеге негедде бутура дээди өөрөдиге черинге кирер эргени алыр.

Мал сотор черин ажы-кынарындан өскө бугу тус-най эртемнер аайы-биле сур-гуулар автотехника тран-спортунун чолаачымынн профессионалын база шингээ-дип алыр.

Сургуулар өөрнөп тур-ган уеде оларга чаагайык-дыр туттуган ниини чурт-тула жамгызын, хүнде уш ууда чеменинген, чангыс аай херинин хеп аймаан бээр. Аян сайнда стпен-дияны тысыр. Училищеге өөрнөп турган үезин күш-ажык стажына кир санаар. Спорт сещиллары, бот-тыкчылар, чуулду, чурала болаш техниктег чогадылганын бөлүмшери училищеге аялжыдан турар.

Социалист чурттарга, Кара далай эрминге, маа-дыр хоорайларга, санато-рийлерге, дыштанылга ба-жыларына баар путевка-ларны чыл бүрүдө сургуу-ларга бээр.

Училищеге өөрнөп тур-гуну билгаш алган про-фессиянын айттышаан, ди-ректорун адынга билди-ришкени кирер. Билди-риншине дараазында до-кументтерин козар, ортумак билинин дугайында атте-стат азы В чыл школанын дооскан дугайында херчи-лел, 086 майык бутура эми-чи шинялгазы, чурттан ту-рар черинден шымылга, тө-рүттүгенин дугайында херчилел азы паспорт, 3x4 хуучемээдиг ады фото-чу-рум, өөрдик чорудар дугай-ында совхоттун азы комсо-мол райкомунун билин.

Бесса кылгаш кирери-нин шылтадызы чонка өөр-меничилерин хүдээп алыр. Кичээлер 1990 чылдын сентябрь 1-де эгелээр.

Училищениң адреси: 667005 Тыва АССР, Кызыл хоорай, Салчак Тока кулду-чу, бажы № 14, ортумак профтехучилище № 1.

«Большой талант» (ГДР) 16.40, 18.20, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Красное золото» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Колос» (АКШ) 15.00, 17.20, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Кинг-Конг жун» 17.20, 19.30 шак-тарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Поющая ра-ковина» (2 сериялыг, Ин-дия) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

ДОРТ ХАРЫЛЗАА-ЛАР ДУГАЙЫНДА

Кызылга дамчыштыр дорт харылзаа ханылап, хөг-жүп, аял-агынын арга-дуржулазын өөрнөр, аал-чылар, толөөлөкчилер сол-чур, кызылга садыга жа-ышкыны экинжидер дугайында айттыр бо аяныч өгөзиде аймактын Арат де-путаттарынн хуралынын күтүскө чыгаргалыгы дараазы У. Зялат биле Тыва АССР-нин Министрлер Чо-гулунин Дагдасы Ш. Д. Ооржак боларын Кызыл хоорайга ал салганы чууга дамжымынн протоколуна догарай тынгыган.

Эге кластарга тыва дыл болгаш литература өөрдүр сорулга-биле башкарлар сол-чур өөредилге номнары-биле чандырар. Кызылдын бол-гаш Улан-Баторунн инсти-туттарыныг аразына харыл-заа түдүл, 4 студент өөр-дөр, келир чылдын харыл-заш тургаш културанын болгаш аш-чемин чамдык бараанылар солчур, кадык-кажталал салгырына улусчу медицинанын аргаларын дамжылаарын өөрнөп көрү дугурулга чедип алынган.

Тыванын «Шыга», «Улуг-Хем» болгаш Хөвсөгөтүн «Эрх чөлөө» солунарынн редакциялары харылзаа ту-дарын, Цыарлыг суму биле «Тере-Хөл» совхоз, Ча-гаан Нурунун ийн болгаш аяндыр аял-агыны биле «Тоора-Хем» совхотун ара-зынга дорт харылзаа тургу-лар дугайын протоколда айтыган. База ийн талада туруп турар төрөл-дөргү ижикилерин доктаамал уку-жайшыштыр турар айтыргын дээрин көөр. Тарыс биле Бурчин аржаанына чедип турган ийн талада 30-30 өрүн ижиктич орударын солчур, «Тере-Хөл» совхоз-тан 20 баш ийн буталарын, Чагаан Нурун чылгы, сар-дык, кошкарлар солчур ай-тыргын дугурулган.

МАР-НИН Хөвсөгөл аймак-ты 1990 чылдын 7 аяныч-11-де уген № 52 «Эрх чо-лөө» солунан Григорий САНЧАА очулдурган.

ЫНДЫГ ЫНАКШЫЛАДЫҢ ХЕРЭЭ БАР БЕ?

Амгы эде тургустуушун-кун үезинде чечен чогаал-дын угаан-медериле дээш-тин, кижизидилгелгит укта-шыларымыс белин эргекен чыгыс болуп турар. Дээр барымдалап, бистин автор-ларымыс чечен сөзүн ном-чукчуларына өөнөп турар. Ындыг турбузге, чамдык кошкы: бижиттинген, далаш хонгалттыган, азы быш-паан чогаалдар күстүп кээр ин эскерип турар бис, Ма-наа чангыс кичекти кий-рейи. № 40 «Шынга» Мон-

гүш «Доржуун» «Буямаа» деп новеллазы уген. Оон кол маадыры — көдөз мис Буямаа, оон душтуу база-ла хып дээр чалгыс эр — Чочай.

Ынаншаанар бир-ле каан, алыс хүн селгүстеп чорашып, ишти-көңүн то кагып эге-лээрар.

— Институтка өөрени берген, менче чагаа бижирин сен бе? — деп кыс душтуун-дан айтырар.

— Ылап-ла бижир мен.
— А бир эвес манап шы-давамын, канчаар сен? — деп, уруг база-ла синигер.

А бирээзи тургаш:

— Ол эсеп салгымын, хуу херээп алаар, Сизге шап-тытыванын кызар мен...

Шынын-ла, Чочай дээди өөрөдиге черинге турда, Буямаанын өскерилгени билднер. Бо лириктиг но-веллада анык-өскөн на-дыг кижизидичи чемисти ап

болдурул? Чок! Харын-даа дээр төөрдегит таваржыр-лар.

М. Доржу чечен чогаал талаазымыс тускый эртемниг, шыпырак автор болгай, бо уадада арай далажыган айымал, оон башка оон дээр утунден мындай молдугейн, чавыс ийелгит чогаал бола-рвас болгу чед. Черле кычаш амгы уеде эзулуг ынакшыл бар бе?

Монгуш БАВУУ,
Күш-ажылдык хоочуну,
Чадаана хоорай

ПАРТИФТИ ӨӨСКУДУП ТАРАТПАС

Чайнын иизг үезинде хал-давырды ырыгдар бо-ла өскүр берилээр. Ынчагыс бис, инфосионисттер, чинээ-лөөрге, Улуг-Хем районун девискээринде тыттып турар паратифт В деп халдавырлыг аарыгын дугайын чонга тыйылбырал дыкнатпас ар-гавыс чок.

Паратифт В-инн өөскү-дүчүзү салымнонала болур, ол аарыг кижинин, азы хал-давырны бодунун организ-минге ап чоруп калды кижиниң ижи-шөйтүдүр, ден ылгалып үнөр. Шап кичар ылгалын үнген салым-нонеда сугун, хорууну, аш-чем продуктуларынын, бажым иштинин эт-херекселдерин халдавыр-биле хирледирип, аарыгны өөскүдүп болур. Ол микроб дыка шыдымык, элөөн каш аялар дургуузда дириг чоруп шыдаар.

Паратифт В-инн халдавы-ры аарыг кижине, азы салы-моннедала организминде бар калды кижилерге түрүп бол-дур деп чокка чедир санал келген. Ынчаала-да бисте база райкында ол аарыг-нын халдавыры дириг амы-таннара, кутурдаа (мы-йынык бода малдан ха-ваннарга, дагааларга чедир) бар болуп турары илеретти-н. Чинги-биле азы бил-динмес хевирлиг аарып ко-руур кижилер, аарыгын дүргөн тардып болуп-биле аялжыдыг, чүгө дээрге олар эмчиге барыян, хой, ниини черлерин кезип, хал-давырны таралып болдулар. Бу талаазымыс хоочураан улус эне айылдыг, олар элөөн хой чылдарда, харын-даа бугу назынында, орга-низмдин кадык аяланы-биле кады бастериланын ылап чүдүрер. Алыс-шери-нин сатысы бола, дол-гандыр турар кижилер до-раан-арыш болуп, Кижиле-рен аары-шерин сакгы турра-даа, эпидемия кыты-

гыл үнүп келгилээр. Оон душтуу чүдөл дээр, ижер суг алыр черлерин аары-шөвөр турууруп, хуянааында, ижер сугун шытаран лабо-раторияга хынавайы тур-басында, арылгап деринши-неринин үрелишининде болуп турар.

Паратифт В аар аарыг, Ээт иизир, 2-3 неделя-даа улумчылап болур. Баш аарырар, уйгу келбестээр, организм кошкарар, чемге хөөн калыр. Чамдыкта ижинде аарышкыл айбар, сугу албан коздуур, кеску келир, аар аарыг уус кезээп хөөн булгаары, чүрөктин аялжылары кошкарар. Паратифт В каданнаары-биле айылдыг, Ынчан шөйтүн дуге хой оюлганын тып-тыр, диета сатыасы, чыдып эмнетпес болза, оюлганын дегинч, шөйтүнү ычтырап үрелер.

Оон журуундан чин-даа араалгар ылап-ла халда-чымыг аарыглар эмнедге-чине чылдар укужурл, 5-6 неделя чедир чылдар, чүгө дээрге бо хуусаада оюлган-нар экинжир.

Бистин чүрүвүста хал-давырлыг аарыглар-биле, ол ышакш паратифт В-биле де-зисежирде күрүнгенин тус-кай хемчегелерин ал чорудары кордуген. Ол чүл дээр-ге аарыгым өөскөн чыл-даанаарыны тодаралды, оон кылдыр хемчегелерин алырар. Эмнедге талазы-биле алыр хемчегелер болаа эм, нэашынниң чаа аргаларын тывары (гамма-глобулинниң чаа ваксинацияларын тургу-зууда, долгандыр турар ху-раалык санацияцияларын контролдон күштү-кылап чүдүрер. Алыс-шери-деги дээр өөскөдөгү чаа-завыгны болдурувазына чу-гаалда бугу хемчегелери бот-танылып чорутпас болза, күрүне-даа, эмчилер бистер-даа ол аарыгын бүрүн чок

болурун чедип ал шыдапас болур.

Бу аарыг халдууна-ла суг дамчып калдулар. Суг халдырыгындай кайы кезээ (суг дамчыдылаа, күдүк хөм, хөдбөк) аарыг халда-вырына таварышкан бол-дур, аарыг кижилерин са-ны чүч-чүс азы муң-даа че-де берилээр. Суг дамчы-дар хоолойлардан сугну ылап-ла хайылдырарыш исе эки.

Эштир сезонда база оваа-рымчалыгы болур херем. Улуг-Хемге эштир турган суг каптал, суг сымаргас болза эки. Ажык суг хоел-бестеринде аарыг тарамы-чызы микробтар оң-оң бол-галар.

Ижин-шөйтүндү халдавыр-ларынн профилактика та-лазы-биле хемчегелер бо-дун-даа, идегелди-даа. «Сезн кидикшыны — сезн хоулуда» деп өөрөдиге чок-ка чуугалап болур. Ынчал-ла-да ол халдар аарыг болуп укужурду. Манаа улуг бергел-дөшкөн-даа түрбас чүве өөскөдөгү чоруп болот. Ажылында аары-шөвөр бо-лур, хуула база хой-ниини гиптианын сатымыр негетти-нердир.

Амгы уеде амдыралдык байдалдары экинчиге, ниини культура бөдөн уеде өс-көргөй кижилер, хирлиг но-дан-девикээр, бажынар бек-те тывылбас, Мындыг ба-жык халы херкеженер ба-за таварышылаар. Күндян өскө шүттү бажы чүгө кылганыр. Аш-чемин биле келээр чер, кучка эне-не аары-шөвөр болуп чүгүдү.

Сөктөр шышак бичин на-секомнар хой-ле хонаны че-дирип турарлар. Бок он-гарларында, туалеттерде продуктлар аймаане уку-пучушан, сөктөр боттарынн даяанырыга апар-чанымы алыб-алып алырлар, кыла хой микробтар бар болгай. Сөктөрүн бүгү-ле арга-ларын ажыгдал тургаш уз-кынары чүгүдү. Сөктөр ижи-бенин дош сонгалары на-

рын сетналары, марлыны кылдып, дугалаар. Дихлофо-ст, хлорофорост аялжып бо-лур. Оларын доразын бо-доп таарыштыр аялжыла-ры чүгүдү. Бажындарына чангыс-даа сөзк тургуспа-нар.

Бүтү продуктуларыны, хлөбти хаагыгы савага тур-гуура болза эки. Чин база хаймындыган продуктулар аймаан чангыс ол-ла калбак ылына доорванар. Ону экинчир чүп алырга ажыбыс деп кордалар. Эт доорван шак мындыг калбак мыштын тилгилерин чиг эттигин мик-робтары кир бээр. Бажык шак мындыг 2-3 калбак мыштын болуруга эки.

Чем белеткээр продукту-ну баштай эргинип алыр, хайындырар. Ургил дег чүдүлгөдөр өйлөп белеткөз, ол дооран ажыглаар болза эки.

Шилдерде сүттү чүгө ол хүнүнде олчаан ижип болур, оон сонда албан хайынды-рар апаар.

Чем дажылап садыгарга сумгаа ээт хлөбөс, азы бу-лочкарлар картофелге дег-бес укужурду. Болбазыр-паан продукт аймаан өскө-леринге дөкшөр. Садыг-лаарда полиэтилен хантар-ны ап алыр.